

€ 2,75

JAARGANG 16 NUMMER 2 JULI 2005

- Leiden monumentenstad
- Nieuw leven voor paardenslachthal
- Kampong Makassar in Oegstgeest en Leiden
- Nieuwe voorzitter Stiel

STIEL

TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERKEND LEIDEN

Colofon

Stielz Jaargang 16 (2005) Nummer 2.
ISSN 0928-9437

Stielz stond oorspronkelijk voor StielZaken als uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Deze stichting ijvert voor de opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Stiel verstaat onder monumenten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Sinds de oprichting van de stichting in 1987 is dankzij haar inspanningen een groot aantal complexen op de plaatselijke en landelijke monumentenlijsten geplaatst. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad. Met de ondertitel 'geschiedenis van werkend Leiden' gaat dit blad een stapje verder dan de formele doelstelling van de stichting: de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving.

Secretariaatsadres Stiel

Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden. Tel. 071-5125877; e-mail: bolwerkleden@hetnet.nl. Nieuwe donateurs, die ons werk willen steunen, kunnen zich voor minimaal € 15 per jaar aanmelden. Bedrijfsdonateurs betalen minimaal € 50 met recht op een advertentie in dit blad. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op bankrekening 33.55.36.018 of postbank 10.39.391. Donateurs ontvangen het blad gratis. Losse nummers € 2,75.

Websites Stiel:

www.industrieel-erfgoed.nl/stiel en
www.stiel-leiden.freehomepage.com

Redactie Stielz

Wibo Burgers, De Fruittuinen 70, 2132 NZ Hoofddorp, tel. 023-5632725, fax 023-5632330, e-mail: wibo.burgers@wxs.nl

Distributie

K. Ravensbergen; Snippenhoek 4 2317 WX Leiden. Tel. 071-5212605.

Druk

Elvé Leiden

Ontwerp omslag en concept binnenwerk

Donna Smith

Lay out

Grafisch Bureau Christine van der Ven, Leiden

Medewerkers aan dit nummer

Niek Bavelaar is 'huisfotograaf' van Stiel. Tel. 071-5149863; e-mail: n.bavelaar@zonnet.nl. Wibo Burgers is journalist en eerder adj. hoofd-redacteur van het ANP.

Joop Gijsman is oud-ondernehmer en secretaris/penningmeester van Stiel. Fred Sengers is journalist en tot voor kort voorzitter van Stiel. Gerard J. Telkamp is historicus.

Stielz komt tot stand dankzij steun van de volgende Leidse bedrijven

Dieben BV Beheersmij.
Djoser BV
Research voor Beleid BV

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden

Drs. J.P. Vollaard (voorzitter), J.J. Gijsman (secretaris/penningmeester), mr.ir. L. Barendregt, W.B. Burgers, drs. F. Sengers, G.J. Telkamp.

Ere-voorzitter: Ing. H.J. Budel.

REDACTIONEEL

De man met de hamer

Dit is het laatste artikel van mijn hand dat u op deze plaats zult lezen. Sinds januari 2000 ben ik STIEL-voorzitter en qualitate qua mocht ik u op deze prominente plek toespreken. De afgelopen periode kon ik niet altijd zoveel tijd in STIEL steken als ik graag zelf had gewild. Een goede reden om het stokje (of de spreekwoordelijke voorzittershamer) over te dragen.

We hebben een uitmuntende nieuwe voorzitter gevonden in de persoon van Hans Vollaard, politicoloog, bij velen in de stad bekend vanwege zijn activiteiten voor de Christen Unie en de stille motor achter de strijd om het behoud van het voormalige Elizabeth Ziekenhuis. Ik wil Hans en de overige bestuursgenoten met wie ik de afgelopen vijf jaar zo plezierig heb samengewerkt heel veel succes wensen in hun streven het industrieel erfgoed in Leiden en omgeving te behouden.

Toen ik bij STIEL aantrad, stond onze stichting voor twee grote krachtproeven. Zowel de Leidse Meelfabriek als Nieuw-Werklust in Rijnwoude dreigde te worden gesloopt, maar pronkt mede dankzij de inspanningen van STIEL-vrijwilligers inmiddels op de Rijksmonumentenlijst.

Waardevolle bouwdelen van het Slachthuisterrein werden op initiatief van STIEL op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. Met de herinrichting van het Noordman-terrein boekten we zowel verlies als winst; de directeurswoning ging verloren, maar de plannen om de historische loodsen rond de molen te herplaatsen en uit te breiden werden op ons verzoek aangepast.

Buiten de schijnwerpers van de publiciteit werd in samenwerking met het Stadsarchief belangrijk werk gedaan om oude documenten en foto's te rubriceren, waardoor deze bronnen voor onderzoek zijn ontsloten. Er verscheen een herdruk van onze wandelroute langs industrieel erfgoed en een nieuw boekje over historische winkelpanden in Leiden, dat inmiddels is uitverkocht. Het blad Stielz verschijnt vier keer per jaar en heeft een trouwe schare fans. Het is in alle bescheidenheid ook een stichtingsorgaan dat zijn gelijke in het Leidse verenigingsleven niet kent.

STIEL is een belangenorganisatie, maar wordt door gemeente, monumentencommissie en individuele partijen beschouwd als belangrijke gesprekspartner en kenniscentrum op het gebied van industrieel erfgoed.

Stuk voor stuk redenen om trots op te zijn wat we als vrijwilligersorganisatie hebben weten te bereiken. En waarvoor ik onze donateurs hartelijk dank voor het gestelde vertrouwen.

Fred Sengers

Omslagfoto: Een laatste blik op de fraaie directiewoning van houthandel Noordman, een kasteel aan het Galgewater dat daar bijna 120 jaar heeft gestaan, zoals historicus Gerard J. Telkamp enige tijd geleden in dit blad schreef. De woning, uniek door zijn chaletkap en representatief voor de roemrijke periode van het molenaarsbedrijf in Leiden, was genomineerd als gemeentelijk monument op degelijke gronden. Dat kon sloop jammer genoeg niet voorkomen. En dat doet grote twijfel rijzen over de werkelijke waarde van mooie rapporten over het Leidse monumentenbeleid. (foto J.Gijsman)

INHOUD

3

Leiden als monumentenstad

4

Nieuwe voorzitter van STIEL

5

Paardenslachthal begint tweede leven

7

Kampong Makassar in Oegstgeest en Leiden

11

Opmerkelijk erfgoed (3)

12

Bladen erfgoed denken aan fusie/Kort nieuws uit Leiden en de regio

LEIDEN MONUMENTENSTAD

Leiden is een echte monumentenstad. De derde van ons land om precies te zijn, na Amsterdam en Maastricht. Leiden telt anno 2005 1365 rijksmonumenten, één provinciaal monument, 1550 gemeentelijke monumenten en ruim 1100 beeldbepalende objecten. Onze stad kent bovendien de grootste monumentendichtheid van Nederland. Het oudste monument van Leiden is de Burcht (12de eeuw), het jongste de studentensociëteit Minerva aan de Breestraat uit 1963.

Deze gegevens ontlene wij aan de Concept Nota Cultureel Erfgoed Leiden waarin de gemeente aangeeft wat zij van plan is te doen op het gebied van monumenten, bouwhistorie en archeologie in de jaren tot 2015. Ook in economisch opzicht is de status van monumentenstad belangrijk. Zo heeft een onderzoek uitgewezen dat bezoekers van buiten in de eerste plaats komen voor winkelen, maar op de tweede plaats staat dan wel de stadswandeling en op de derde museumbezoek. Een van de redenen dus voor de gemeente om bij het beleid op dit terrein de cultuur-

historie als inspiratiebron te nemen. De gemeente heeft interessante projecten op dit gebied in de steigers staan. Zo wil men 'de beeldkwaliteit van de oorspronkelijke Rijndijken: de Haarlemmerstraat en de Breestraat versterken'. Dat komt erop neer dat de gemeente in samenwerking met de eigenaren gaat proberen verborgen historische winkelpuien terug te brengen. Bovendien wil men de beeldkwaliteit van de historische stad versterken door het ontwikkelen en toepassen van een Leidse historische kleurenwaaier. Daarmee kunnen eigenaren antwoord krijgen op hun vra-

Elektriciteitscentrale aan de Langegracht (archieffoto)

gen over het kleurgebruik op de (monumentale en beeldbepalende) gevels van hun woonhuis. Ook zal de kleurenwaaier worden gebruikt bij de restauratie van en het onderhoud aan de karakteristieke, voornamelijk zeventiende-eeuwse monumentale gebouwen, zoals de Waag, het Weeshuis en de Gravensteen.

De gemeente gaat verder met de inventarisatie van potentiële gemeentelijke monumenten met als prioriteit de actuele ontwikkelingen zoals Lammermarkt, Leiden Noord, bij nieuwe bestemmingsplannen en bij gebieden met een belangrijk beeldbepalend karakter zoals de singelbebouwing, historische invalswegen, de Rijndijken, de Professorens- en Burgemeesterswijk en de Lage Mors.

Men ziet geen heil in het plaatsen van roerende monumenten op de gemeentelijke lijst. Het gaat dan om onder andere schepen, trams, auto's, vliegtuigen e.d. De gemeente vindt plaatsing van dergelijke objecten op de lijst onpraktisch en te arbeidsintensief. 'Groene' monumenten ziet de gemeente wel zitten. Parken en plantsoenen kunnen worden aangewezen als gemeentelijk monument. Momenteel is er één zo'n monument: het Plantsoen aan de Zoeterwoudsesingel. Het gemeentebestuur komt over deze categorie monumenten binnenkort met een voorstel.

Verder wil de gemeente een digitaal informatiesysteem voor het cultureel erfgoed van Leiden (een monumentendatabase) opzetten, waarin alle monumenten van Leiden zijn geregistreerd en gedocumenteerd (in tekst en beeld).

Monumentencommissie

De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden heeft in 2004 opnieuw enkele panden voorgedragen als gemeentelijk monument, zo vermeldt het jaarverslag van de gemeentelijke monumentencommissie over 2004. Zo bracht de commissie op verzoek van de stichting een (positief) pre-advies uit over de elektriciteitscentrale aan de Langegracht. Dit jaar zal de commissie advies uitbrengen over dit gebouwencomplex uit de jaren vijftig van de vorige eeuw. Eveneens op verzoek van Stiel bracht de commissie een (positief) advies uit over het pand Maresingel 21/21A, gelegen bij het voormalig Slachthuisterrein. Begin dit jaar verzocht Stiel de commissie om de

monumentale waarde van het Gortergebouw aan de Wassenaarseweg te bekijken. Aan dit gebouw is onlangs uitgebreid aandacht besteed in dit blad.

Ook andere verenigingen hebben verzoeken gedaan aan de monumentencommissie. Zo heeft de initiatiefgroep 'De Leidse Hout monumentwaardig' eind 2004 een verzoek ingediend tot

plaatsing van de Leidse Hout (park- en sportgedeelte en het groen in de woonwijk) op de monumentenlijst. De commissie zal over de cultuurhistorische waarde van dit gebied een advies uitbrengen. Eerst zullen deskundigen echter een cultuurhistorische waardestelling maken.

De Monumentencommissie maakte

in het afgelopen jaar gebruik van de adviezen van een externe deskundige, B. Lamberts, zelfstandig architectuurhistoricus, die eerder onder andere voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werkte. Ook dit jaar zal deze deskundige worden ingeschakeld ter voorbereiding van de adviezen.

HANS VOLLAARD NIEUWE VOORZITTER STIEL

STIEL heeft een nieuwe voorzitter. Het is Hans Vollaard (28), onderzoeker en docent in de politieke wetenschappen aan de Leidse universiteit. Zijn betrokkenheid bij het industrieel erfgoed kent een onverdachte bron. 'Tijdens mijn werk in de Leidse gemeenteraad heeft STIEL mij het belang van dit erfgoed doen inzien', zegt hij. Hans Vollaard is de opvolger van Fred Sengers, die vijf jaar de organisatie heeft geleid.

Vollaard is geboren in Leusden, bij Amersfoort. Hij ging studeren in Leiden, politieke wetenschappen, en hij bleef er. 'Ik ben erg verknocht aan Leiden,' vertelt hij,

'ik ben er nu tien jaar, reden voor een feestje.' Hij kwam in 1995 naar Leiden, ging er studeren en werkt nu aan een dissertatie met als vraagstelling of de grenzen er nog toe doen in een verenigd Europa. De studie is niet zijn enige activiteit in die Leidse jaren geweest. Acht jaar lang was hij actief in de opvang van dak- en thuislozen. Hij werkte als vrijwilliger in het aanloophuis aan de Nieuwstraat en was vier jaar voorzitter van de beheersstichting. En – heel wat anders – hij heeft veel met

muziek, speelt trombone en tuba. Klassiek en big band. 'Van Bach tot Glenn Miller.'

Van 1998 tot 2002 trad hij op als (duo) raadslid voor de Christen Unie in de Leidse gemeenteraad. In deze functie kreeg hij veel te maken met monumenten. 'Ik leerde veel mensen kennen en ook veel gebouwen. Elk gebouw heeft zijn eigen verhaal.' Het ging om (latere) monumenten als de Meelfabriek, het voormalige Elisabeth Ziekenhuis en het project Aalmarkt. 'In die periode heb ik STIEL leren kennen,' vertelt hij. De organisatie, waarvan hij nu voorzitter is geworden, verwierf bij hem een goede naam. 'Vanwege de kennis van zaken en de plezierige manier waarop STIEL zijn tanden kon laten zien'.

Toekomst

Hoe ziet Vollaard de toekomst van STIEL? Hij heeft erover nagedacht en komt tot drie punten. 'Natuurlijk is het zaak de goede naam op het gebied van de expertise hoog te houden,' zegt hij. Verder vindt hij dat de financiële situatie van STIEL gezond moet blijven. Dat betekent vooral dat er meer donateurs, meer sponsors moeten komen.

Een belangrijke zaak vindt hij verder de ontwikkeling van een lespakket over industrieel erfgoed voor het basisonderwijs. 'De leerlingen van nu hebben vaak geen flauw idee van de historie van Leiden als industriestad. En dat terwijl hun grootvaders in die industrie werkten.' Als het aan de nieuwe voorzitter van STIEL ligt zullen ook nieuwe generaties geconfronteerd worden met het rijke verleden van Leiden op industrieel gebied.

Wibo Burgers

De nieuwe voorzitter in een passende entourage.

INFORMATIECENTRUM VOOR NIEUWE WIJK

PAARDENSLACHTHAL BEGINT NIEUW LEVEN

De paardenslachthal op het vroegere slachthuisterrein aan de Maresingel is begonnen aan een tweede leven. Het gebouw, dat bijna honderd jaar in gebruik is geweest, dateert van de jaren 1901-1903 en is ontworpen onder verantwoordelijkheid van de toenmalige gemeente-architect H. Paul. Het komt in gebruik als het gemeentelijk informatiecentrum voor de bouw van een nieuwe woonwijk op het slachthuisterrein, die de naam Nieuw Leyden heeft gekregen.

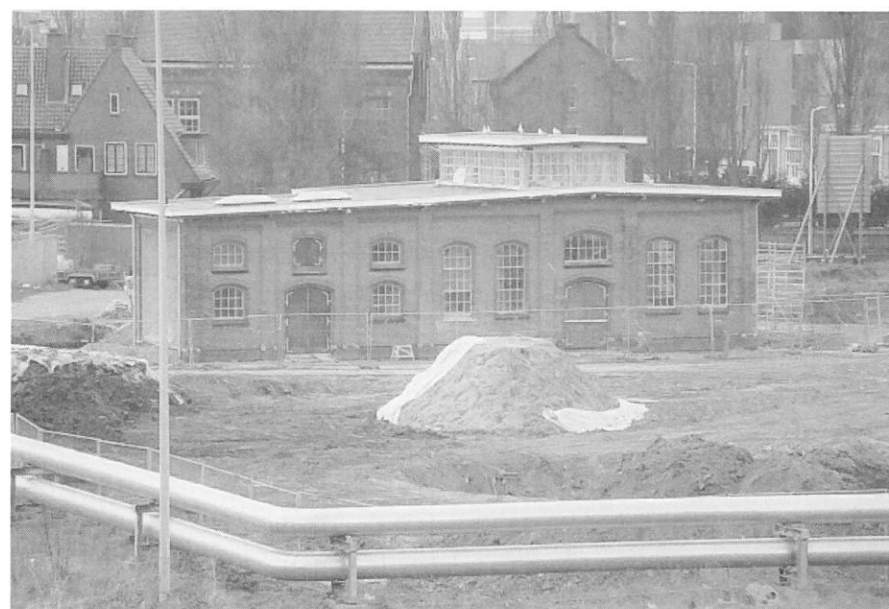
Een romantische foto van vroeger tijden met een paard en (vermoedelijk) diens eigenaar.

Het pand in een L-vorm, bestaat uit de bijna vierkante slachthal en een kleinere, rechthoekige paardenstal met twee bouwlagen onder één dak. De verdieping werd als hooizolder gebruikt met luiken in de vloer boven de ruiven van de paarden. In de hoge slachthal bevindt

zich een tweetal geornamenteerde gietijzeren kolommen waarop stalen liggers de draagconstructie vormen voor de houten dakconstructies. Van het originele interieur resteren een gietijzeren hijslier en enkele rozeankers in de gevels. Het restauratieplan van Van Swieten

Architects uit Leiden kent in hoofdlijnen een restauratie van het casco, het terugbrengen van de daklantaarn (een dakopbouw met het doel licht en lucht te laten toetreden tot onderliggende ruimte), een volledige isolatie van het gebouw en het geschikt maken als informatiecentrum zonder dat daarbij het karakter van het gebouw verloren gaat.

De gietijzeren raamkozijnen bleken deels vervangen te zijn door smeedijzeren exemplaren. Een aantal gietijzeren ramen en kozijnen is opnieuw gegoten. De daklantaarn, die was verdwenen, is opnieuw gebouwd op basis van oude bouwtekeningen. Het zat mee met de reconstructie van de daklantaarn, vooral ook omdat een deel van de gietijzeren ramen opgeslagen bleek op de hooizolder. De daklantaarn is door bouwbedrijf Du Prie uit Leiden in zijn geheel getransporteerd en op zijn plek gehesen. Gezien de afmetingen (ongeveer zes bij twaalf meter) bleken hiervoor speciale vergunningen en een nachttransport noodzakelijk, hetgeen ondanks het vroege uur veel bekijks trok. De daklantaarn, die in de originele staat niet toegankelijk

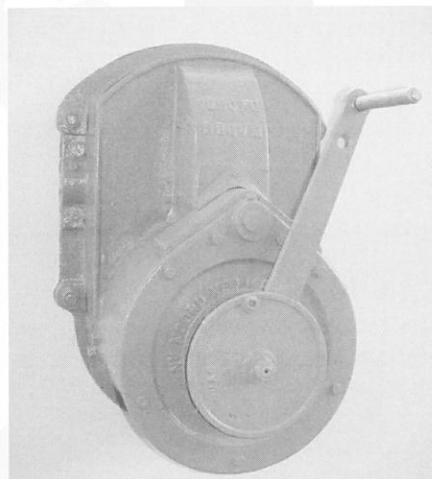
Nieuwe versie van de vroegere paardenslachthal tijdens de restauratie.

ADVERTENTIE

architectenbureau - ingenieursbureau

vanswietenarchitects

Ir. P.M.J. van Swieten | Sint Jacobsgracht 4 | 2311 PW Leiden | tel 071-5141051 | fax 071-5148573
e-mail: info@vanswietenarchitects.nl | internet: www.vanswietenarchitects.nl

De originele hijslier, die is gebleven.

was, heeft in de nieuwe versie een tussenvloer gekregen, waardoor hier een vergaderkamer kon worden gerealiseerd. De toetreding van licht kon desondanks worden gewaarborgd.

Om de ruimte van de slachthal intact te laten en de grote hoeveelheid daglicht te blijven ervaren, zijn de inrichtingen vrij gehouden van de gevels. De kantoren, spreekkamers, sanitaire voorzieningen en tentoonstellingsruimte zijn als losse elementen in de ruimte geplaatst. Een belangrijk element is de vrijstaande grote tentoonstellingswand.

Als verbinding met het verleden is een deel van de lambrizing van geglaazuurde tegels teruggebracht evenals de hijslier, die, mocht dat gewenst zijn, zo weer gebruikt kan worden. Dat geldt

overigens voor het gehele gebouw, dat over enkele jaren voor verschillende doeleinden bruikbaar is. Een goed voorbeeld van een met zorg uitgevoerde herbestemming van een industrieel pand.

Stal- en kantinegebouw

Van Swieten Architects is nog bezig met het ontwikkelen van plannen voor de vroegere stal- en kantinegebouwen. Na restauratie moeten hier een kinderdagverblijf en een naschoolse opvang worden gehuisvest. Het stalgebouw is in dezelfde stijl gebouwd als de slachthal, de rationalistische stijl met platte daken, veel metselwerk en gietijzeren ramen. Het kantinegebouw is in chaletstijl opgetrokken met overstekend hellend dak en halfsteens buitengevels waartegen een houten vakwerk met veel ramen en openslaande deuren is geplaatst. Dit gebouw zal deel uitmaken van het kinderdagverblijf.

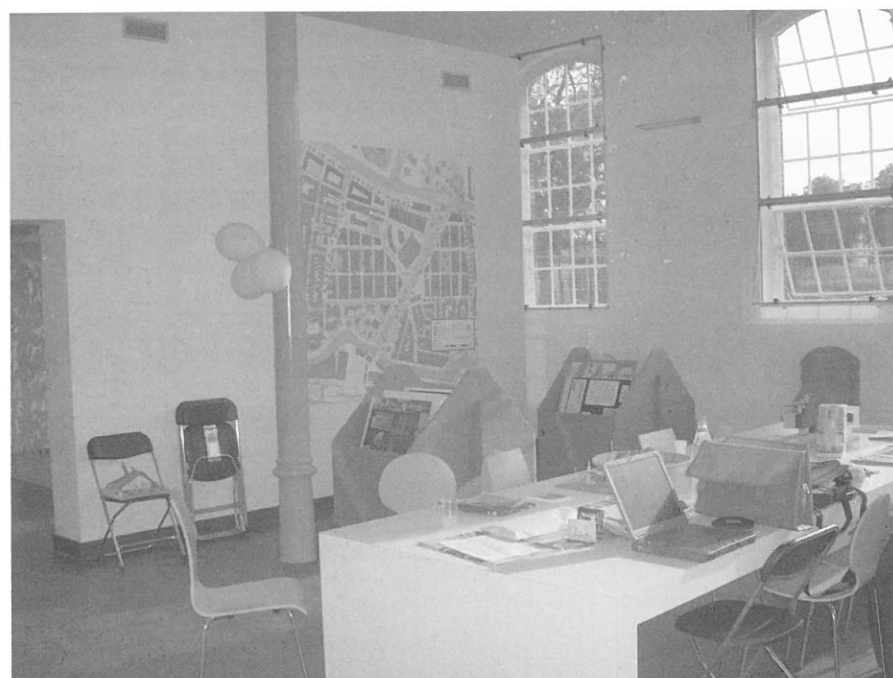
Het ziet er naar uit dat de restauratie van deze gebouwen in het najaar kan beginnen. Eind volgend jaar moeten deze gebouwen gereed zijn voor hun nieuwe taak.

Het nieuwe informatiecentrum aan de Maresingel naast 21A is geopend op donderdag van 12 tot 21 uur en op zaterdag van 11 tot 15 uur. Er is ook een website: www.nieuwleyden.nl

Wibo Burgers

* Bovenstaande tekst is tot stand gekomen op basis van gegevens van Pieter Meijers van het Leidse architectenbureau Van Swieten.

Zie ook www.vanswietenarchitects.nl/gallery.

Frisse, vrolijke ruimten in het vernieuwde gebouw.

ADVERTENTIE

VERENIGING OUD LEIDEN

Opgericht 5 november 1902

Postbus 917
2300 AX Leiden

Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale Erfgoed en wilt u graag het beroemde *Leids Jaarboekje* gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de **Vereniging Oud-Leiden**.

De contributie bedraagt € 17,50 per jaar; jongeren tot 27 jaar betalen slechts € 10,-.

Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 bent u lid van de **Vereniging Oud-Leiden**.

KAMPONG MAKASSAR IN OEGSTGEEST EN LEIDEN

EEN BELEGGINGS- EN BEDRIJFSPAND ALS SPIEGEL VAN LOKALE EN KOLONIALE HISTORIE

Tot 25 jaar geleden kende Leiden een gebouw dat meer dan een eeuw de naam Kampong Makassar droeg. Het vermoeden dat de naamgeving met de geschiedenis van Nederlands-Indië te maken had, bleek terecht. Dit artikel onthult het raadsel van de dubbele vernoeming en belicht de lotgevallen van pand en land Kampong Makassar aan de Hooge Morsch.

Op topografische kaarten van Leiden en omgeving van rond 1900 komen we de benaming Kampong Makassar tegen. In een proefschrift over vernoemingenamen in de Nederlandse plaatsnaamkunde staat onder Leiden vermeld dat Kampong Macassar een gebouw betreft dat gesticht is na 1854 en vernoemd is naar Makassar, stad op Celebes. Laten we maar meteen samenvatten wat we intussen over de aanleiding voor deze naam te weten zijn gekomen. Toenmalig Kampong Makassar lag niet in Leiden, maar (tot 1920) in Oegstgeest, aan de Hooge Morschweg en

grenzend aan het Galgewater, tegenover molen de Heesterboom. Het huidige adres is Morsweg 226. Kampong Makassar betrof niet alleen het pand, maar ook land. Waarschijnlijk werd het hele stuk tussen roeivereniging Njord en aardewerkfabriek Amphora aangeduid als Kampong Makassar. Het eigenlijke gebouwtje is door brand in 1980 verloren gegaan. De vernoeming moet in of kort na 1871 hebben plaatsgevonden. Toen werd het perceel, huis en erf kadastraal Oegstgeest E 565 verkocht door jhr Pieter Hendrik baron Taets van Amerongen tot Natewisch aan Carel

Frederik Wilhelm Wiggers van Kerchem, oud-president van de Javasche Bank, die in Leiden woonde. Ten slotte is dit een speciaal geval van indirecte of getrapte vernoeming, namelijk niet rechtstreeks naar de stad Makassar (tot voor kort in postkoloniaal Indonesië Ujung Pandang genoemd), hoofdplaats op het eiland Celebes (tegenwoordig Sulawesi), maar naar het dorpje (= *kampong*) Makassar in de garnizoensplaats Meester Cornelis (nu Jatinegara), ten zuidoosten van Batavia, thans Jakarta.

Fragment van een topografische kaart van Leiden en omgeving met daarop Kampong Makassar.

Kampong Makassar in Nederlands-Indië

Hoe kwam nu de eerste vernieuwingstrap tot stand, in koloniaal Indonesië? Laten we eerst nog eens naar het woord kampong kijken. Het woordenboek der Nederlandsche taal geeft als derde betekenis: door inlanders van deze of gene nationaliteit of door Vreemde Oosterlingen bevolkt en bewoond stadsdeel, stadskwartier. Dit blijkt van toepassing. In het gedenkboek ter gelegenheid van 300 jaar Batavia in 1919 lezen we dat de Bataviase Makassaren van Celebes herhaaldelijk als hulpbenden worden vermeld in de door de Verenigde Oost-Indische Compagnie gevoerde oorlogen. Hun Kapitein kreeg in 1686 het leenland Kampong Makassar boven Meester Cornelis. De VOC wilde bovendien alle vrije Oostersche natiën onder aparte compagnieën en *campons* brengen, voorzien van een Looftje met het teken van ijdere natie afzonderlijk, 't welk zij lieden ook altijd gehouden sullen zijn bij haar te dragen en des gevordert werdende, te vertoonen. Een militair-strategische apartheidspolitiek dus, met wat betreft het identiteitsbewijs een actueel tintje. Overigens geraakte het hoog gelegen land rondom Kampong Makassar aan de Grote Postweg richting Buitenzorg in de loop der tijd steeds meer in handen van Europeanen, die er hun gezonde buitenverblijven stichtten. Een Leidse medische dissertatie uit 1868 wees op het plan er een reconvalescentengesticht ofwel herstellingsoord voor militairen te bouwen. In de Tweede Wereldoorlog was er een interneringskamp voor Europese vrouwen en kinderen, dat functioneerde als werkkamp om groenten te verbouwen voor alle andere vrouwenkampen in Batavia. Thans ligt de *desa* Makasar midden in de miljoenenstad Batavia.

De naamgever: vernieuwend ondernemer in Indië

We hebben nu uitgelegd hoe Kampong Makassar in Indië aan zijn naam kwam, maar wat had Carel Wiggers van Kerchem daarmee te maken? Waarom nam hij de naam mee naar zijn aan het Galgewater aangekochte boerenbehuizing? Iets over de Indische achtergrond van de naamgever. Carel F.W. Wiggers van Kerchem werd in 1825 in Hoorn geboren in

Carel Wiggers van Kerchem, koopman in Batavia en later president van de Javasche Bank.

het gezin van een beroepsmilitair met dubbele naam. Carels grootvader was de Leidenaar Adam Wiggers, die een jaar na de geboorte van Carels vader overleed. Zijn grootmoeder hertrouwde met Jan van Kerchem. Carels vader Gerardus en zijn afstammelingen mochten de combinatienaam dragen. Vier van de vijf volwassen geworden kinderen van Gerardus vertrokken naar Indië. Carels broer Gerardus Barend Theodoor ging hem voor en schopte het zelfs tot generaal-majoor in Atjeh.

Carel werd medefirmant van het handels- en administratiekantoor Tiedeman en Van Kerchem, dat onder meer particuliere landerijen beheerde. Carel ontwikkelde zich tot vernieuwer en tycoon. Zo stichtte de firma in 1857 de Nederlands-Indische Escompto Maatschappij, de eerste moderne handels-

bank van Nederlands-Indië. In 1859 volgde de Nillmij, de Nederlandsch-Indische Levensverzekering- en Lijfrente Maatschappij, een van de voorgangers van AEGON. Op dringend verzoek van de oud-suikercontractant en minister van koloniën Franssen van de Putte aanvaardde Carel, aangeduid als koopman te Batavia, in 1863 de functie van President van de Javasche Bank, centrale bank van de kolonie. Hij wist in zijn vijfjarig bewind zijn jaarwedde van 18.000 naar 36.000 gulden op te schroeven, maar de Raad van Indië kon tevreden constateren dat de bank had opgehouden een broei-kastplantje te zijn.

Nu weten wij uit onder meer het kritische Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië van het liberaal Tweede-Kamerlid en dominee W.R. baron van Hoëvell dat Van Kerchem met elf anderen het initia-

Koloniaal landhuis, vermoedelijk Kampong Makassar.

tief nam tot oprichting van een instituut voor opvoeding en onderwijs te Kampong Makassar, dat volgens een citaat van Van Hoëvell op een daartoe aldaar ter onzer beschikking gesteld terrein zal komen, in eene zeer gezonde luchtgesteldheid. Er was in die tijd nog geen regulier middelbaar onderwijs in de kolonie. Het Indisch gouvernement nam het particulier initiatief snel de wind uit de zeilen en al in 1860 mocht Carel als secretaris van het collegie van curatoren aanwezig zijn bij het leggen van de eerste steen van het Gymnasium Willem III te Batavia. In de rede van de vice-president van de Raad van Indië werd gememoreerd hoe Wiggers van Kerchem zijn buitenverblijf Kampong Macasser ter beschikking had willen stellen. Kortom, Carel had naast zijn domicilie te Batavia een landgoed te Kampong Makassar. Anno 1930 bestond het landhuis nog, maar het had door veranderingen geen oudheidkundige waarde meer. Een foto uit de collectie van het KITLV te Leiden heeft de catalogusaanduiding Kampong Makassar, Batavia en toont een klassiek-Indische, vroeg 19de-eeuwse villa, compleet met klokkestand waarin de bel voor de bedienden kon worden geluid.

Carel was in Batavia in 1852 met de 19-jarige daar geboren Isabella Petronella Louisa Stelling Denninghof gehuwd. Ze kregen in de koloniale hoofdstad drie kinderen: Isabella, Carel en Gerardus.

Rentenier en belegger in Leiden

Carel vertrok spoedig na zijn aftreden bij de Javasche Bank naar Nederland. Nog in 1868 bracht hij samen met W.C. Mees, President van de Nederlandsche Bank, advies uit over de door Indische speculaties in moeilijkheden geraakte Rotterdamsche Bank. In juli 1871 vestigde hij zich met zijn gezin in de pas drie jaar oude kolossale witgepleisterde stadsvilla aan het eind van de Witte Singel op het adres Noordeinde 1, tegenwoordig een dependance van het Stedelijk Gymnasium. In september schreef zoon Carel zich in bij de rechtenfaculteit. Diens broer Gerard volgde twee jaar later. Nog nauwelijks in Leiden gevestigd kocht rentenier Wiggers van Kerchem de boerderij in Oegstgeest die hij naar Kampong Makassar vernoemde. De berichten over hem zijn verder nogal fragmentarisch en memoires of iets van dien geest ontbreken helaas. Zo zegt het

Stamboek Oost-Indische ambtenaren dat hij in Parijs eind juli 1870 bij het begin van de Frans-Duitse oorlog Napoleon III een visitekaartje zou hebben laten overhandigen waarmee hij de keizer wilde waarschuwen voor een moordaanslag door een Duitser. Ook verbleef hij in 1877 in een krankzinnigengesticht in Utrecht. Het Leidsch Dagblad meldde in februari 1873 dat hij zich moest terugtrekken uit een koloniaal driemanschap dat de concessie voor de spoorweg Leiden-Woerden in handen had gekregen. Overigens was Carel ook nog eens lid van de raad van commissarissen van de Twentsche Bankvereniging B.W. Blijdenstein & Co, voorloper van de ABN, en gaf hij voor de lokale inkomstenbelasting een inkomen op dat gemiddeld 25.000 gulden bedroeg, waarmee hij tot het dozijn rijkste Leidenaars behoorde. Carel overleed in mei 1888 in Parijs, 62 jaar oud. Zijn weduwe zou hem overleven tot 31 december 1921. Op het Noordeinde werd vervolgens de Eerste Leidsche Schoolvereniging gevestigd. (Zoon Gerard had een dochter van de schatrijke familie Viruly van het Rapenburg aan de haak geslagen. Hun enige dochter stierf ongehuwd

en kinderloos in een pension in Montreux in 1973; zij liet 2,6 miljoen gulden en twee miljoen Zwitserse frank na aan een weldadigheidsfonds dat de familienaam in stand hield.)

De tuinderij Kampong Makassar

Toen Carel Wiggers van Kerchem het pand en land dat hij Kampong Makassar noemde, in 1871 van de Leidse conservatieve notabele Taets van Amerongen, bewoner van het buiten Oranjelust aan het Galgewater, in bezit had verworven, had hij misschien wel het beeld van een Leids-Indisch lustoord voor ogen, in feite was het toch gewoon een geldbelegging en werd de exploitatie van de grond en behuizing voortgezet. Het bevolkingsregister van Oegstgeest suggereert een gemengde en bepaald niet exclusief agrarische bewoning voor de periode 1860-1875: schippersknecht, bouwmanarbeider, sigarenmaker, na 1871 notabene onderofficieren van het Oost-Indisch leger.

In 1875 arriveerde Cornelis Mechelse uit Leiden. Hij huurde en pachte pand en land. Zijn beroep wordt in de registers constant aangeduid als warmoezier, ofwel tuinder. Hij zou het complex tot bloei brengen. Uit twee huwelijken kreeg hij negen kinderen. Toen de zesde telg Dirk negen maanden oud was, mocht hij het kind onderbrengen bij Neeltje Nieuwenhuizen, weduwe van J.W. Segaar. Zij bewoonde het directiepand van de in 1878-1882 gebouwde conservenfabriek L.E. Nieuwenhuizen-Segaar aan de Morsweg. Vader Mechelse leverde groenten aan de fabriek. Toen Cornelis via een huwelijksadvertentie een tweede vrouw uit Friesland importeerde, deed Neeltje met moeite afstand van de anderhalfjarige Dirk, die in 1910 de zaak zou overnemen.

Cornelis moet goed geboerd hebben. Zo ontwikkelde hij zich van toeleverancier tot bedrijfje voor verwerking van groente. Zo lezen we in de Leidse adresboekjes bij het adres: inmakerij en tuinderij. Het groeiende kapitaaltje werd een kilometer in noordelijke richting geïnvesteerd in de bouw van arbeiderswoningen en burgerwoonhuizen. In 1898 verzocht Cornelis Mechelse wonende te Oegstgeest huize Campon Macassar B & W van Oegstgeest zelfs een straat en een laan de namen Pieterstraat en Marialaan te mogen geven. Het zijn de namen van zijn twee eerste kin-

deren. Inmiddels heten deze straten alweer heel lang De Wetstraat en Reitzstraat in Transvaal II.

In 1902 arriveerde ook bij B & W van Oegstgeest een verzoek namens mevrouw Wichers (!) van Kerchem tot vergunning van het bouwen van een burgerwoonhuis met bijbehorende schuur. De blauwdruk geeft het rechthoekige pand aan zoals dat tot 1980 heeft bestaan: een dubbele tuinderswoning met ruimte voor bewerking van agrarische produkten.

Volgens het familieverhaal zou Dirk Mechelse van de rentmeester van de erven Wiggers van Kerchem begin 1922 een aanbod hebben gekregen het perceel te kopen voor 30.000 gulden, maar Dirk ging er niet op in en hij zette de tuinderij voort aan de Leidseweg in Voorschoten.

De laatste fase: textiel en plastic

In 1920 annexeert Leiden dit stuk Oegstgeest. Kampong Makassar verstedelijkt. Wel staat de naam nog tot in de jaren zestig van de vorige eeuw in krulletters op het dakkapelletje. Midden jaren twintig vestigde zich in de ene

helft van het pand de boekhouder Reinier Keij, met in de andere helft tot 1934 P.A. Wernink Jr, directeur van de iets verderop gelegen betonmaatschappij. In 1934 richt Keij de Leidsche Kousen- en Tricotagefabriek Keij op. Hij laat de helft van het pand tot kantoor en atelier verbouwen en uitbreiden. Hij blijft er wonen tot 1958 en liquideert de onderneming in 1964. Anno 1935 werkten er in zijn firma 2 mannen en 25 vrouwen, naaisters en breisters.

Van 1964 tot eind jaren zeventig zat in het toen niet meer bewoonde pand de firma WECO voor de fabricage van en de groothandel in plastic artikelen, alsmede de im- en export daarin, met 15 à 20 personeelsleden. Eigenaar was P.A. van Werkhoven. Toen het pand al deels ontruimd was in verband met sloopplannen, brak 26 januari 1980 een felle uitlaande brand uit. De bovenverdieping met dakkapel zakte geheel in. In 1983 werd een bouwvergunning verleend voor een appartementencomplexje van 13 twee en 3 driekamerwoningen. Daarmee kreeg het perceel opnieuw een woonbestemming.

Gerard J. Telkamp

Het pand dat verloren ging bij een brand in 1980; foto Wim van Noort.

OPMERKELIJK ERFGOED (3)

SCHUIVENHUISJE TOE AAN

RESTAURATIE

Opmerkelijk industrieel erfgoed vinden we niet alleen in Leiden en omgeving, maar ook daarbuiten. Vorige keer keken we naar het oude station van Markelo, deze keer richten we ons op een waterstaatkundig monument, het zogenaamde schuivenhuisje op de kruising van de Dinkel en het kanaal Almelo-Nordhorn, dichtbij Denekamp in Overijssel.

Het schuivenhuisje nabij Denekamp.

Het schuivenhuisje werd in 1887 gebouwd. Er werd toen nog gevaren op het kanaal Almelo-Nordhorn. In droge zomers wilde het nog wel eens gebeuren dat het kanaal droog kwam te staan. De scheepvaart was er niet blij mee. Om te voorkomen dat het kanaal droog viel werd het schuivenhuisje gebouwd. Als de schuiven werden opgehaald, werd de afvoer van water naar de Dinkel tegen gehouden en kwam er dus meer water in het kanaal. Maar de scheepvaart nam later af en vanaf 1960 werd er zelfs he-

lemaal niet meer gevaren op het kanaal Almelo-Nordhorn, dat tegenwoordig een belangrijke recreatieve functie heeft.

Het schuivenhuisje is dus al een tijd buiten gebruik. Het huisje, zowel rijks- als provinciaal monument, verkeert in een desolate toestand. Het zal gerestaureerd worden. Bovendien zal de omgeving worden opgeknapt, zodat er een aantrekkelijke plaats voor recreanten ontstaat. Overigens is het niet de bedoeling grote groepen toeristen toe te laten.

Wel wil men voorzieningen aanbrengen ten behoeve van fietsers en wandelaars. Rond het huisje is namelijk een kostbaar natuurgebied ontstaan.

Met de restauratie en het opnieuw inrichten van de omgeving is ruim een miljoen euro gemoeid. Vooral de provincie Overijssel en het waterschap Regge en Dinkel dragen daarin bij.

Wibo Burgers

ADVERTENTIE

Bouwbedrijf Paardekooper

Sedert 1881

In 1881 heeft Arie Paardekooper de fundamenteën gelegd voor ons bouwbedrijf. Verweven met deze lange historie is de liefde voor het vak, vakmanschap, vertrouwen en natuurlijk altijd weer bouwen. Bouwbedrijf Paardekooper restaureert, renoveert en onderhoudt gebouwen.

- Lid van het NVOB
- Lid Bouwgarant
- Erkend Hoofdaannemer
- Erkend Leerbedrijf

Miening 41, 2381 GP Zoeterwoude
071-5801254
info@bouwbedrijf-paardekooper.nl

Arie Paardekooper 1857-1915

ERFGOEDBLADEN DENKEN AAN SAMENGAAN

De twee algemene tijdschriften op het gebied van industrieel erfgoed praten over een samengaan in één magazine. Het gaat om de uitgaven *Erfgoed van Industrie en Techniek* en *Industria*, het nieuwsbulletin van de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland. Beide tijdschriften hebben een teruglopend aantal abonnees. Een samengaan zal nog heel wat voeten in de aarde hebben, ook al

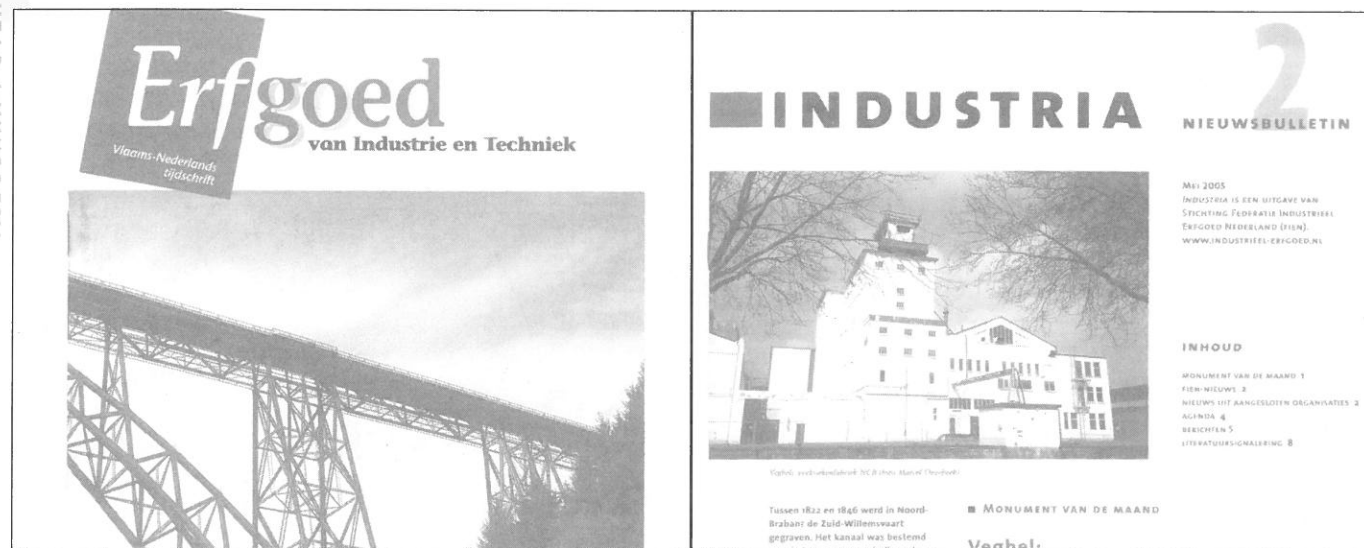
omdat Erfgoed van Industrie en Techniek eveneens het blad is van de liefhebbers van industriële archeologie in Vlaanderen.

De gesprekken over een samengaan zijn de afgelopen maand van start gegaan. Vooralsnog ziet het er niet naar uit dat voor 2006 van één tijdschrift sprake zal kunnen zijn, zo bleek op de jongste vergadering van aangesloten verenigingen bij de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland.

Na een aantal jaren te hebben gestreefd naar een professionele opzet heeft de federatie ervoor gekozen om een vrijwilligersorganisatie te blijven. Een

professionele opzet is niet haalbaar gebleken. Vanwege de onzekere financiële vooruitzichten is de FIEN niet langer vertegenwoordigd in het centrum voor industrieel en mobiel erfgoed, tot voor kort gevestigd in Amsterdam en nu in het Aviodrome in Lelystad. De FIEN overkoepelt ruim zestig organisaties op het gebied van het industrieel erfgoed in ons land.

Tot het bestuur van de federatie traden toe Henk Weevers uit Haarlem, die (opnieuw) als secretaris optreedt, en Frank Welgemoed uit Hilversum, die zich in het bijzonder bezighoudt met de website van de Federatie: www.industrieel-erfgoed.nl.

Covers van de twee bladen op het gebied van het industrieel erfgoed.

AFSCHEID NICO BAVELAAR

Na 44 jaar trouwe dienst in het Van der Klaauwlaboratorium van de Leidse Universiteit heeft Nico Bavelaar, "onze huisfotograaf", op 1 juni afscheid genomen van zijn werk. Zijn officiële werk wel te verstaan want hij is daarbuiten een enthousiaste liefhebber van het maken van foto's in Leiden. Zodra er ook maar iets wordt gesloopt of buiten gebruik wordt gesteld, is Nico ter plaatse om het vast te leggen. Het zal u niet verbazen dat hij een enorm fotoarchief heeft om van de verzameling video maar niet te spreken. Zeker is dat hij zich niet zal vervelen nu hij vrij man is.

KORT NIEUWS UIT LEIDEN EN REGIO

VROUWENGESCHIEDENIS IN JAARBOEK

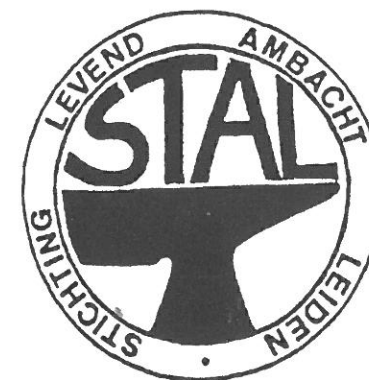
In het dezer dagen verschenen zestiende jaarboek 2004 van de Dirk van Eck-Stichting Leiden gaat het vooral om vrouwengeschiedenis. Dat maakt deze publikatie extra de moeite waard, vooral ook omdat het onderzoek naar de rol van vrouwen in het verleden tot de jaren zestig van de vorige eeuw een verwaarloosd onderwerp is. In 1976 kwam in Leiden de Leidse Werkgroep Vrouwengeschiedenis van de grond. Die nam tal van initiatieven tot haar opheffing in 1991. Agnes van Steen beschrijft in haar bijdrage aan het jaarboek deze boeiende periode.

Om bij vrouwengeschiedenis te blijven: Cor Smit schreef over fabrieksarbeid door vrouwen in de negentiende eeuw onder de titel 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezin'. Hij behandelt de periode tussen 1800 en 1910. In het volgende jaarboek gaat Smit in op de bezwaren tegen de fabrieksarbeid door vrouwen. Myriam Everard schreef een artikel over de arbeid van vrouwen in de Leidse zoutkeet.

Verder leverde Dirk Jaap Noordam een verhaal over kindermoord in Leiden in de zestiende tot de negentiende eeuw. Piet de Baar beschrijft de geschiedenis van het Volksgebouw aan de Herengracht. Op 1 mei 2004 werd een gedenksteen voor Dirk van Eck, de grote man van de sociale democratie in Leiden, in de gevel van dit pand onthuld. De Baar hield bij die gelegenheid een voordracht over de historie van het Volksgebouw. Dat onderzoek heeft nu geresulteerd in een artikel in het jaarboek. Het jaarboek is bestemd voor donateurs van de Dirk van Eck Stichting Leiden.

STICHTING LEVEND AMBACHT LEIDEN

KvK 41168448 – postbank 3192914

De Stichting Levend Ambacht Leiden, kortweg Stal, probeert ambachtelijk werk voor Leiden te behouden en heeft in het verleden bijgedragen aan het behouden van de Smederij aan de Oude Varkenmarkt, aan het voortzetten van de Schoenmakerij Zierikzee en heeft pogingen gedaan een definitieve vestigingsplaats te vinden voor het Drukkerijmuseum. Pogingen om in de Kleiwarenfabriek Nieuw Werklust het ambacht te behouden zijn tot nu toe niet met succes bekroond.

De laatste jaren is het stil geweest rondom de stichting ondanks pogingen nieuwe bestuursleden te vinden. Maar zoals wel vaker bloeien er nieuwe initiatieven op. Daan Bakker heeft het voorzitterschap van Ginus Nusteling (van de Maatschoenmakerij) overgenomen, de secretaris/penningmeester Wim Kruijshaar wil aftreden, Joop Gijsman blijft namens Stiel in het bestuur en Lex Idenburg heeft toegezegd mee te willen doen. Als leden van Stal zijn aangesloten Sjaak van de Geijn van de Smederij, J. Boswinkel van de Leijdsche Boekbinder, Jan de Laat van De Zonneboom en Cock Schenk van het Drukkerijmuseum.

Stal is van plan om ambachten meer in de belangstelling te brengen. Inventariseren welke er allemaal zijn en wie mee willen doen. Meer publiciteit moet mogelijk zijn via een website al of niet binnen de website van Stiel (www.stiel-leiden.freehomepage.com), via een vermelding in het kwartaalblad van Stiel om zodoende ambachten een gezamenlijk gezicht en meer bekendheid te geven.

DE KWAAKBRUG

Ook bruggen zijn monumenten van bedrijf en techniek en het behoud ervan staat dan ook hoog op veler agenda. Nu gaan er geruchten dat de Kwaakbrug vervangen gaat worden door een "moderne" fietsbrug. Het is de vraag of dat de goede weg is. We hebben het over de Kwaakbrug over de Haarlemmertrekvaart in den Haarlemmerweg vlakbij de Kwaaklaan. Het Bruggenboek schrijft daarover:

De Kwaakbrug, afkorting van Kwakelbrug, stamt waarschijnlijk uit de middeleeuwen. Hij verbond de Broek- en Simontjespolder met de rest van Oegstgeest. Met name de boeren zullen er voor hun hooibouw gebruik van gemaakt hebben.

Bij de totstandkoming van de Haarlemmer Trekvaart in 1657 werd de Kwaakbrug opgenomen als deel van het jaagpad. Het jaagpaard stak hier de Mare over. Wellicht door die nieuwe functie was in 1660 aanpassing nodig. Op 26 april 1660 nam Gillis Houcke voor 1600 gulden aan de oude weg te breken en een nieuwe met een tweede opening te metselen. Het houtwerk werd door Willem van der Helm voor 640 gulden geleverd. In 1781 werden stenen penanten of hoofden aan de brug gemaakt. Vernieuwingen vonden ook plaats door J.de Sauvage in 1822/23 voor f 2620,- en door P.Samwel in 1855 voor f 2529,-. De middenpijler werd in 1918 hersteld en in 1962 werd het dek vernieuwd.

Aldus het Bruggenboek.

We mogen toch hopen dat met veel historisch besef met deze brug wordt omgegaan.

FESTIVAL DE METAMORFOSE

20 augustus t/m 1 oktober

Op vele plekken in Europa krijgen voormalige fabriekspanden een nieuwe bestemming, vaak een culturele. In het Ruhrgebied in Duitsland bijvoorbeeld is deze ontwikkeling zelfs overvloedig aanwezig: kolenmijnen en hoogovens krijgen een herbestemming tot landschapsparken en monumentale verblijfsruimtes. In Leiden is deze metamorfose ook terug te vinden, echter wel op een andere schaal. Een voorbeeld is het Scheltemacomplex: van wolfabriek naar ijzer en lommen handel naar cultureel centrum de droomfabriek naar nu, de verbouwing voor gebruik als theater. En natuurlijk het RAP zelf van autogarage naar Rijnlands Architectuur Platform.

Het festival omvat tentoonstellingen, een excursie, workshop en films met als thema: metamorfose van industrie. In de tentoonstelling zal de metamorfose te zien zijn van een vijftal voormalige Leidse industriegebouwen waarin een culturele instelling is gekomen. De ééndaagse excursie zal en de Industriekultur-route volgen in het Ruhrgebied met een bezoek aan Landschaftspark Duisburg-Nord en de Zeche Zollverein. In de filmworkshop zullen machines en industriële objecten onderzocht worden.

Een installatie-performance van Wilma Marijnissen met als werktitel: "Moederland", bestaat uit een solo- dans over verdwijnend landschap. Naar aanleiding hiervan zal een discussie plaatsvinden. Verder wordt gedurende het festival een aantal bijzondere op industrie georiënteerde films vertoond waaronder 'Untertage' van Jiska Rickens en 'Tie Xi Qu' van Wang Bing.

U bent van harte uitgenodigd de volgende evenementen bij te wonen:

Tentoonstelling:	20 augustus t/m 1 oktober	RAP architectuurcentrum
Excursie:	10 september	Ruhrgebied
Filmworkshop:	laatste week van augustus	Ruhrgebied
Performance:	eerste week van september	RAP/ KV-station
Filmvoorstelling:	20 augustus t/m 1 oktober	RAP/ KV-station

Kijk te zijner tijd op de www.rapsite.nl voor meer informatie en aanmelden.

OVERNACHTEN IN EEN MONUMENT VAN BEDRIJF EN TECHNIEK

In het Ruhrgebied is dat mogelijk. De oude mijnstreek staat vol met industriële monumenten. In Essen-Kray is van een oude neogotische hal een prachtig hotel gemaakt in alle prijsklassen en ook geschikt voor familie-reünies en congressen.

"In 1974 wurde das Bergwerk stillgelegt, die Bausubstanz aber blieb erhalten wie die prächtigen neogotischen Lohnhalle wo einst die Bergleute ihren Wochenlohn erhalten."
Info: www.Alte-Lohnhalle.de.

Wij brengen het nieuws graag bij u thuis!

Met het Leidsch Dagblad blijft u op de hoogte van de gebeurtenissen in uw omgeving én leest u al het landelijke en wereldnieuws. Daarnaast besteden we veel aandacht aan cultuur, sport, wonen en ontspanning. Nieuws dat u direct raakt.

Dat brengen wij graag bij u thuis.

Leidsch Dagblad
Jouw wereld, jouw krant

Word abonnee, bel 0800 - 1711 (gratis) of
surf naar www.leidschdagblad.nl

ADVERTENTIE

a r c h i t e c t e n

AIV

B.V.
i n g e n i e u r s

Postbus 32056
2303 DB LEIDEN
Amphoraweg 5
2332 ED LEIDEN
tel.: (071) 531 33 25
fax: (071) 531 83 74

 Het Motorhuis
Vondellaan 80, Leiden. Tel. 071-5351800
www.motorhuis.nl

"J. Zierikzee"
maatschoenmakerij

H.P.H. Nusteling
Bakkersteeg 3
2311 RH Leiden

Tel.: 071-5131156

maatschoenen op het net?

www.maatschoenen.nl

